

УДК 342.7

КОСІЛОВА О.І., кандидат політичних наук, доцент,
науковий співробітник юридичного факультету
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5574-3771>.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. В статті аналізуються актуальні питання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні, розглядаються теоретичні питання обмеження прав і свобод у практиці Конституційного Суду України та Федерального конституційного суду Німеччини, ЄСПЛ, нормах вітчизняного законодавства та міжнародно-правових актів. Наводяться приклади обмеження політичних прав і свобод в Україні.

Ключові слова: права і свободи, обмеження прав та свобод, заборона, втручання, виправдання втручання, “обмеження обмежень” (нім. - “Schranken-Schranken”).

Summary. The article analyzes topical issues of restriction of human and civil rights and freedoms in Ukraine, theoretical aspects of restriction of rights and freedoms in the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the Federal Constitutional Court of Germany, the European Court of Human Rights, norms of domestic law and international legal acts are analyzed. Examples of restrictions on political rights and freedoms in Ukraine are given.

Keywords: rights and freedoms, restrictions of rights and freedoms, prohibition, interference, justification of interference, restrictions on restrictions (ger. - “Schranken-Schranken”).

Аннотация. В статье анализируются актуальные вопросы ограничения прав и свобод человека и гражданина в Украине, анализируются теоретические вопросы ограничения прав и свобод на практике Конституционного Суда Украины и Федерального конституционного суда Германии, ЕСПЧ, в нормах отечественного законодательства и международно-правовых актов. Приводятся примеры ограничения политических прав и свобод в Украине.

Ключевые слова: права и свободы, ограничения прав и свобод, запрет, вмешательства, оправдание вмешательства, “ограничения ограничений” (нем. - “Schranken-Schranken”).

Постановка проблеми. Одним із найскладніших питань реалізації прав та свобод людини і громадянина є їх обмеження. Про це свідчать численні рішення суб'єктів публічної адміністрації, судів загальної юрисдикції, Конституційного Суду України та справи, які були направлені на розгляд до Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

В Основному Законі України говориться про те, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (частина перша статті 64 Основного Закону України) [1].

У теорії права, обмеження прав людини з одного боку може тлумачитися як порушення прав та їх звуження. З іншого боку, обмеження прав та свобод однієї особи на користь іншої за певних передумов є запобіжником свавілля однієї особи над іншою, або групою осіб, забезпечує принцип верховенства права, принцип рівності та законності, й тлумачитися як складова механізму захисту прав та свобод.

Таким чином, обмеження прав та свобод є актуальним та важливим питанням, що стосується їх реалізації та забезпечення, як у публічно-правовому, так і приватно-правовому просторі.

Результати аналізу наукових публікацій. Проблема обмеження прав і свобод є актуальним напрямком дослідження, як для вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, серед українських науковців цією проблемою займалися Мельник Р., Поєдинок В., Римаренко Ю., Савчин М., Федоренко В. та інші дослідники.

Серед зарубіжних, зокрема німецьких дослідників слід згадати праці Ліндера Дж., Єппіга В., Шлоєра Б. та інших.

Метою статті є визначення сутності та змісту поняття “обмеження прав”, підстав та меж обмеження шляхом аналізу норм вітчизняного законодавства, практики Конституційного Суду України та міжнародних нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. За загальноприйнятою юридичною практикою, що закріплена в нормах Основного Закону та деталізована у конституційних законах, конституційні права та свободи гарантуються та не можуть бути скасовані (відповідно до ч. 2 ст. 22 Основного Закону). Відповідно до ч. 3 ст. 22, при прийнятті нових законів, або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод. Водночас, у Конституції України, у ст. 64 зазначається, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Відповідно до частини другої ст. 64 Конституції України не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27 – 29, 40, 47, 51, 52, 55 – 63 [1].

Для цілісного та об’єктивного дослідження окресленої проблеми слід спочатку визначити зміст самого терміну “обмеження прав та свобод”, а також визначити критерії та підстави обмеження, межі обмеження.

У практиці Конституційного Суду України, зокрема у рішенні № 5-рп/2005, визначено, що: “Скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням” [2]. У цьому ж рішенні визначається, що “обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним”.

ЄСПЛ у рішенні у справі “Евелін проти Франції” наголосив, що під категорією “обмеження”, зафіксованою у п. 2 ст. 11 Конвенції Ради Європи “Про захист прав людини і основоположних свобод” 1950 р. (далі – Конвенція РЄ) [7], необхідно розуміти заходи, які застосовуються як до, так і під час зібрання, а також заходи покарання, що реалізуються після зібрання [3, с. 37].

На думку українського дослідника Савчина М., сутність обмежень фундаментальних прав людини відповідно до принципу верховенства права полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага [4, с. 151-152].

При цьому, під межами обмежень прав людини науковець визначає “...сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, юридичні норми, встановлені міжнародним чи національним правом. У такому разі певні обмеження (межі) прав людини є наслідком нормотворчої діяльності відповідно міжнародних чи державних органів” [4, с. 151].

Римаренко Ю. під обмеженням прав людини розуміє діяльність владних суб’єктів, насамперед, компетентних державних органів, по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини [5].

Мельник Р., аналізуючи види обмежень права на мирні зібрання, виділяє такі можливі форми: повну заборону проведення запланованого зібрання; обмежувальні заходи; примусове припинення (розпуск) зібрання, що триває [6, с. 147].

Критерії обмеження основних прав і свобод.

У теорії прав людини, зарубіжній практиці та діяльності ЄСПЛ вироблені такі критерії обмеження основних прав і свобод, які закріплені у положеннях Конвенції РЄ: необхідність у демократичному суспільстві; національна безпека; громадський порядок і безпека; права і свободи інших людей; моральність населення [7].

На думку Савчина М., основними критеріями, яким повинні відповідати обмеження конституційних прав та свобод є наступні:

1. Обмеження на основі закону. Допускається обмеження фундаментальних прав виключно на основі закону, оскільки таке повноваження народ делегує виключно парламентові як вищому представницькому органу влади. Делегування законодавцем повноважень урядові стосовно обмеження фундаментальних прав людини у невизначеній формі, без вказівки його адресата, строків та засобів контролю є неправомірним.

2. Відповідність легітимній меті. Правовою основою обмеження прав людини є загальне визнання його суспільної необхідності, існування нагальної потреби визначення меж здійснення суб'єктивного права з урахуванням інтересів інших осіб [4, с. 152].

Відповідно до німецької правової доктрини, при встановленні обмежень прав і свобод людини і громадянина важливо встановлювати “Schranken” (“обмеження”), та “обмеження-обмежень” (“Schranken-Schranken”), тобто межі, яких слід дотримуватися при обмеженні основних прав [8]. При цьому, сам термін “втручання” (“Eingriff”), що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну “обмеження” у вітчизняній юриспруденції. Саме втручання, на наш погляд можна визначити як цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян [9, с. 51].

“Schranken” (“обмеження”) означає втручання в основні права людини на підставі нормативно-правового акту, прийнятого парламентом або адміністративного акту органів державної влади. Втручання в основні права повинно здійснюватися виключно на підставі закону (діє так зване “законодавче застереження” (нім. “Gesetzesvorbehalt”) або легітимного адміністративного акту. При цьому, сам нормативно-правий акт повинен бути конституційним у формальному та матеріальному відношенні [10, с. 18]. Наприклад, втручанням у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п. 1 Основного закону ФРН є всі норми, що перешкоджають здійсненню свободи асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона. Таким чином, у німецькій правовій доктрині втручання в основні права визначається як законне, за умови, що воно конституційно виправдане.

Виправдання втручання та визначення міри втручання у приватну автономію:

Конституційна юриспруденція України стоїть на наступній позиції: “Таке обмеження має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим. У разі обмеження права на оскарження судових рішень законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію права... і не порушувати сутнісний зміст такого права” [11].

Окрім того, Конституційний Суд України вважає, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України; у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з

мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права [12].

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці, відповідно до принципу правової визначеності (який є одним із елементів верховенства права), допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки [13].

Нормативне забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні здійснює Верховна Рада України, яка повноважна ухвалювати закони, що встановлюють обмеження, відповідно до таких критеріїв: “обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов’язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права” [12].

У рішенні Федерального конституційного суду Німеччини визначено, що при обмеженні прав та свобод має бути забезпечений принцип пропорційності, який полягає у забороні надмірного впливу, вимагає, щоб втручання в основне право переслідувало легітимну мету і виступало відповідним, необхідним і пропорційним засобом досягнення цієї мети: а) мета, яку переслідує обмеження, повинна бути легітимною, тобто, мати конституційно-правові підстави; б) втручання повинно виступати засобом досягнення цієї мети; аа) відповідний – такий, що слугує досягненню мети; bb) необхідний – потрібний (найм’якший засіб); cc) співрозмірний – пропорційний: балансування тягаря втручання та переслідуваної мети. Вимога пропорційності вимагає, щоб тягар втручання в загальний баланс не був непропорційним до ваги причин, що виправдовують його [14; 15].

Підстави для запровадження обмежень прав людини й основоположних свобод.

Відповідно до легітимної мети підстави для обмеження прав людини мають ґрунтуватися на засадах сприяння у їх здійсненні. Таким чином, запровадження певних заходів мають передбачати мінімально достатні та доречні засоби щодо охорони певних конституційних благ, яким існує невідвротна загроза при здійсненні певних прав.

Конституція ФРН [16] визначає можливості виправдання втручань, якщо було виконано наступні умови:

1. Належне прийняття: компетенція, процедура, форма, ст. 70 і наступні статті Основного Закону.

2. Вимога цитування (нім. “Zitiergebot”), реч. 2 ч. 1 ст. 19: обов’язок законодавця при обмеженні основного права законом або на підставі закону зазначати статтю Основного Закону, яка стосується цього основного права, або стосується лише основних прав, для яких прямо передбачена можливість обмеження законом або на підставі закону (вузьке тлумачення); зокрема, не стосується ч. 1 ст. 2, ст. 3, 5, 12 і 14.

3. Заборона обмежуючих законів індивідуальної дії, реч. 1 ч. 1 ст. 19.

4. Гарантія збереження сутності, ч. 2 ст. 19 вимагає недоторканності сутності основних прав.

5. Визначеність та нормативна ясність, ст. 20, ч. 1 ст. 28.

Таким чином, термін “втручання”, що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну “обмеження” у вітчизняній юриспруденції. Відповідно до проведеного аналізу, термін “втручання” на наш погляд можна визначити як: цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян.

Приклади обмежень окремих прав та свобод у політичній сфері.

Переважає більшість політичних прав та свобод громадян відповідно до Конституції України не є абсолютними та можуть обмежуватися за певних умов. Зокрема, може бути обмежене право на об'єднання у політичні партії. Так, відповідно до змісту ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України “Про політичні партії в Україні” [17], утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на: ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підлив безпеки держави; незаконне захоплення державної влади; пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; посягання на права і свободи людини; посягання на здоров'я населення; пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки. Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань [17].

Обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії пов'язано із добровільною відмовою від реалізації цього конституційного права у зв'язку із вступом на державну службу. Зокрема, йдеться про вимоги щодо позапартійності державної служби, яка впливає із приписів п. 1 ч. 3 ст. 10 Закону України “Про державну службу” [18]; ч. 3 ст. 18 Закону України “Про прокуратуру” [19]; ч. 4 ст. 61 Закону України “Про Національну поліцію” [20]; п. 1 ч. 2 ст. 13 Закону України “Про Національне антикорупційне бюро України” [21] тощо.

Тоді як у ФРН обмеженням (втручанням) у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п. 1 Основного закону є всі норми, що перешкоджають здійсненню свободи асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона. Зокрема, у ст. 9 п. 2 Конституції ФРН зазначено, що: “Асоціації, цілі чи діяльність яких суперечать кримінальним законам або спрямовані проти конституційного порядку або проти ідеї міжнародного порозуміння, заборонені”.

Щодо втручання безпосередньо у право на об'єднання у політичні партії, то слід зазначити, що втручання у це право здійснюється відповідно до положень Основного Закону (ст. 9 п. 2) [16] та Закону “Про політичні партії” [22]. Згідно з формулюванням статті 21 Конституції ФРН, заборона партії може бути розглянута лише в тому випадку, якщо партія, виходячи зі своїх цілей або поведінки своїх прихильників, має на меті зміну або ліквідацію вільного демократичного конституційного ладу ФРН. Якщо партія визнана антиконституційною рішенням Федерального конституційного суду, вона виключається з державного фінансування.

Особливістю правового регулювання права на об'єднання у політичні партії у Німеччині у порівнянні з Україною є, зокрема, відсутність заборони для держслужбовців та військовослужбовців мати членство у партіях, а також право іноземців набувати членство у партіях.

Суб'єктивне виборче право громадян України вільно обирати і бути обраним насамперед передбачено ст. 38 Конституції України, а також у спеціально присвяченому

цьому питанню третьому розділі (статті 69-71) обмеженим шляхом встановлення так званих “виборчих цензів”, таких як вік та інші умови, за яких громадянин України набуває право у повному обсязі здійснювати свої виборчі права [23, с. 363].

Зокрема, право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років, за винятком громадян, яких визнано судом недієздатними. У Конституції України закріплено, що недієздатні особи не мають права голосу на виборах і референдумах (ст. 70). У зв'язку з цим до зазначених осіб застосовуються обмеження, передбачені у ст. 72, 76, 81, 103 Основного Закону України. На думку Конституційного Суду України, визнання особи недієздатною не може позбавляти її інших конституційних прав і свобод чи обмежувати їх у спосіб, що нівелює їхню сутність [12].

Право на свободу зібрань може обмежуватися лише судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку (з метою запобігання злочинів чи заворушень, для захисту прав і свобод інших людей або для охорони здоров'я населення). Основою обмежень свободи зібрань є конституційна вимога їх мирного і беззбройного характеру [23, с. 368]. Таким чином, Конституційний Суд України визначив критерії правомірності проведення зібрань: зібрання можна проводити “за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування”; таке сповіщення слід проводити “через організаторів масових зібрань”; завчасне сповіщення повинно носити попередній характер тощо [24]. Як зазначає Р. Мельник, обмеження щодо права проведення мирних зібрань можуть стосуватися питань часу, місця, форми, способу проведення зібрання, висловлювань та лозунгів, що їх мають намір використовувати його учасники, допоміжних засобів (освітлювальної техніки, звукопідсилювальної техніки). Перелік можливих обмежень не є закритим, а відтак – судом можуть запроваджуватися й інші обмеження, що відповідають обставинам конкретного зібрання [6, с. 151].

Висновки.

1. Сутність обмежень фундаментальних прав людини відповідно до принципу верховенства права полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага.

2. Конституційний Суд України тлумачить зміст терміну “обмеження прав і свобод” як звуження їх змісту та обсягу та наголошує, що встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним.

3. Поняття “обмеження” прав і свобод, які застосовується в українській правовій доктрині відповідає терміну “втручання” у німецькій правовій доктрині, тому їх слід розглядати як синонімічні. Водночас, в Україні відповідно до практики Конституційного Суду України, обмеження прав і свобод не передбачає їх скасування, а лише звуження змісту та обсягу, тоді як у Німеччині найвищою формою втручання є заборона.

4. Конституційна юриспруденція України стоїть на наступній позиції щодо виправдання втручання та визначення міри втручання у приватну автономію: обмеження має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим, що повністю відповідає положенням Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод.

5. Нормативне обмеження прав і свобод людини і громадянина може здійснюватися відповідно до чітко визначених критеріїв, які окрім вищенаведених включають: обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути

свабільними та несправедливими, мають бути пропорційними та обґрунтованими. При ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності. У разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права.

Використана література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.96 р. № 254/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Рішення Конституційного суду України від 22.09.05 р. № 5-рп/2005. URL: <http://www.ssu.gov.ua/docs/516> (дата звернення 05.06.20).
3. Решение Европейского суда по правам человека по делу “Эвелин против Франции” (Case of Ezelin v. France) от 26 апреля 1991 г. – (Дикман С.С., Терехов К.И. Свобода мирных собраний в практике Европейского Суда и Комиссии по правам человека: сб. решений и постановлений; под общ. ред. С.С. Дикмана. Москва: РИО “Новая юстиция”, 2011. 360 с.).
4. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
5. Римаренко Ю. Приватне життя і поліція. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/68495-52-klasifikatsya-ta-mej-zdysnennya-prav-lyudini.html> (дата звернення: 05.07.20).
6. Мельник Р.С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. Київ, 2015. 168 с.
7. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 05.07.20).
8. Beck'scher Online-Kommentar GG. Retrieved June 12, 2020. URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/komm/BECKOK_29_BandVerfR/GG/cont/BECKOK.GG%2Ehtm (дата звернення: 05.07.20).
9. Косілова О.І., Поєдинок В.В. Втручання у права людини в німецькій та українській правових доктринах (2019). *Порівняльно-аналітичне право*. № 3, 50-56. URL: http://www.pap.in.ua/3_2019/13.pdf (дата звернення: 05.05.20).
10. Eppig V. Grundrechte (2010). Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 471 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 22.05.18 р. № 5-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 05.07.20).
12. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.16 р. № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 05.07.20).
13. Рішення Конституційного Суду України від 29.06.10 р. № 17-рп/2010 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (дата звернення: 05.07.20).
14. BVerfGE 118, 168. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv118168.html> (дата звернення: 05.07.20).
15. Gropl, Verfassungsrechtliche Rechtfertigung von Grundrechtseingriffen URL: <https://www.uni-saarland.de/fileadm> (дата звернення: 05.07.20).
16. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949> (дата звернення: 07.07.20).
17. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.01 р. № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 25.05.2020).
18. Про державну службу: Закон України від 10.12.15 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 25.05.2020).
19. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.14 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 25.05.2020).

20. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.15 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 25.05.2020).

21. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.14 р. № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 25.05.2020).

22. Gesetz über die politischen Parteien.1967. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partg> (дата звернення: 10.06.2020).

23. Савчин М.В. Конституційне право України: підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. Київ: Правова єдність, 2009. 1008 с.

24. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання від 19.04.01 р. № 4-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#Text> (дата звернення: 05.07.20).

~~~~~ * * * ~~~~~
